

Назвы афіцыйна-дзелавой сферы, утвораныя шляхам камбінавання тэрмінаэлементаў іншамоўнага паходжання: структурна-генетычны аналіз

Л. Р. БЕЛКА

“Сучасная беларуская навуковая тэрміналогія вельмі разнастайная па паходжанні і спосабах утварэння” [1, с. 51].

Слоўнікавы склад любой мовы і любой сферы ўжывання ўключае ў сябе запазычаную лексіку. “Засваенне пэўнай мовай іншаземных слоў – натуральны вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі, вынік цесных моўных кантактаў. Як правіла, запазычаныя словы прыходзяць у мову як новыя разам з новымі рэаліямі і паняццямі, радзей – як сінонімы да вядомых слоў” [2, с. 38].

Запазычанні вельмі разнастайныя па паходжанні. Як адзначаюць даследчыкі гісторыі беларускай мовы, “пераважную большасць іх складаюць лексічныя адзінкі, што праніклі ў старабеларускія пісьмовыя помнікі з заходніх славянскіх і неславянскіх моў – польскай, чэшскай, лацінскай, нямецкай, грэчаскай, італьянскай і інш. Меншай колькасцю прадстаўлены запазычанні з цюркскіх і балтыйскіх моў” [3, с. 65].

Праведзены намі аналіз лексікі, якая ўжываецца ў афіцыйна-дзелавой сферы, паказаў, што значная частка слоў – словы запазычаныя. Канстатацыя гэтага не з’яўляецца новым у беларускай тэрміналогіі. Як лічаць даследчыкі Г.У.Арашонкава, А.М.Булька, У.В.Люшцік, А.І.Падлужны, “асноўнымі прыёмамі тэрмінатворчасці з’яўляюцца тэрміналагізацыя, тэрмінаўтварэнне і запазычванне тэрміна з іншай мовы” [4, с. 27]. Калі ж разглядаць лексічныя запазычанні паводле мовы-крыніцы паходжання, то можна сказаць, што пераважная большасць лексікі афіцыйна-дзелавой сферы – словы лацінскага паходжання, частка – грэчаскага, яшчэ меншыя і прыкладна аднолькавыя па колькасці часткі – нямецкага і французскага і сустракаюцца асобныя словы англійскага, польскага, італьянскага, цюркскага і чэшскага паходжання.

Сярод спосабаў папаўнення слоўнікавага складу мовы прадуктыўным з’яўляецца спосаб складання. У поўнай меры адносіцца гэта і да тэрмінасістэм. На думку даследчыкаў навукова-тэхнічнай тэрміналогіі Л.М.Мінаковай, С.М.Аніськовай, А.А.Станкевіч, зараз “назіраецца пэўны разнабой у тэрмінах для абазначэння гэтага спосабу, што абумоўлена рознымі падыходамі да разумення яго сутнасці: 1) “словаскладанне” і “асноваскладанне” могуць змешвацца, хоць ... яны з’яўляюцца назвамі відавых паняццяў у дачыненні да агульнага родавага “складанне”; 2) словаскладанне разглядаецца як разнавіднасць марфалагічнага спосабу ў працах Л.М.Шакуна, П.П.Шубы, Ф.М.Янкоўскага. Другія даследчыкі (Л.А.Антанюк) намінанты тыпу *ракета-носьбіт* да складаных слоў не адносяць, Лічыцца, што гэта словазлучэнні, у якіх адно са слоў служыць прыдаткам. Трэція (В.П.Даніленка) мяркуюць, што падобныя тэрміны можна разглядаць як пераходныя паміж кампазітамі і словазлучэннямі.; 3) тэрмін “словаскладанне” можа ўжывацца замест агульнага “складанне” [5, с. 82]. Па паходжанні кампанентаў складання мы прытрымліваемся падзелу на наступныя падгрупы: ”а) тэрміны з уласнамоўных асноў (слоў); б) кампазіты з інтэрнацыянальнымі тэрмінаэлементамі; в) тэрміны “змешанага” тыпу” [5, с. 83].

Прадметам нашага даследавання з’яўляецца лексіка беларускай мовы сферы прававодства, утвораная шляхам камбінавання тэрмінаэлементаў іншамоўнага паходжання. Мэта даследавання – прааналізаваць назвы афіцыйна-дзелавой сферы, утвораныя шляхам камбінавання тэрмінаэлементаў іншамоўнага паходжання паводле крыніцы запазычвання тэрмінаэлементаў, асаблівасцей іх спалучальнасці і марфалагічнай характарыстыкі. Крыніцай фактычнага матэрыялу паслужылі “Альбом форм організацыйна-распорядительных докумен-

тов” [6] і “СТБ 6.38-2004. Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі Рэспублікі Беларусь. Сістэма арганізацыйна-распарадчай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў” [7]. Паходжанне запазычанняў падаецца паводле “Слоўніка іншамоўных слоў” А.М. Булыкі [8, 9].

Разглядаючы крыніцу запазычвання тэрмінаэлементаў, можна адзначыць адзінкі грэчаскага (Gr.) і лацінскага (L.) паходжання, пры камбінаванні якіх узнікаюць розныя структурна-генетычныя тыпы кампазітаў.

Самым прадуктыўным тыпам камбінавання тэрмінаэлементаў з’яўляецца Gr + Gr: *алфавіт* ‘сукупнасць літар якой-н. пісьменнасці, размешчаных у пэўным парадку; азбука’ < гр. alpha + гр. beta ‘назвы першых дзвюх літар грэчаскага алфавіта’; *бібліяграфія* ‘1) навука аб складанні даведнікаў па літаратуры і апісанні кніг; 2) спіс літаратуры па якім-н. прадмеце, пытанні; 3) аддзел у перыядычных выданнях, прысвечаны кароткаму агляду кніг, што выйшлі з друку’ < гр. *biblion* ‘кніга’ + гр. *grapho* ‘пішу’; *біяграфія* ‘1) апісанне чыйго-н. жыцця; 2) чыё-н. жыццё’ < гр. *bios* ‘жыццё’ + гр. *grapho* ‘пішу’; *картатэка* ‘збор картак з якімі-н. даведчымі матэрыяламі, размешчаных у пэўным парадку, напр. па алфавіту, тэмах, тэрмінах’ < гр. *chartes* ‘карта’ + гр. *theke* ‘сховішча, ёмішча’; *тэлеграма* ‘1) паведамленне, перададзенае па тэлеграфі; 2) бланк з тэкстам такога паведамлення’ < гр. *tele* ‘далёка’ + гр. *gramma* ‘запіс’; *тэлеграф* ‘1) сістэма сувязі, якая забяспечвае прыём і хуткую перадачу паведамленняў на адлегласць пры дапамозе электрычных сігналаў па правадах; 2) прадпрыемства сувязі, якое ажыццяўляе прыём, перадачу і дастаўку тэлеграм’ < гр. *tele* ‘далёка’ + гр. *grapho* ‘пішу’; *тэлефон* ‘1) від сувязі, які дае магчымасць перадаваць вусную размову на адлегласць пры дапамозе электрычных сігналаў па правадах; 2) электраакустычны апарат для перадачы і прыёму моўнай інфармацыі; нумар такога апарата’ < гр. *tele* ‘далёка’ + гр. *phone* ‘гук’; *тэхналогія* ‘сукупнасць метадаў апрацоўкі матэрыялаў у працэсе вытворчасці і іх навуковае апісанне’ < гр. *techne* ‘майстэрства’ + гр. *logos* ‘слова; вучэнне’; *храналогія* ‘1) дапаможная гістарычная дысцыпліна, што ўстанаўлівае гістарычныя даты, час з’яўлення дакументаў і інш.; 2) пералік падзей у парадку іх паслядоўнасці ў часе; 3) паслядоўнасць з’яўлення чаго-н. у часе’ < гр. *chronos* ‘час’ + гр. *logos* ‘слова; вучэнне’.

Сустракаюцца таксама мадэлі Gr + Gr + Gr: *аўтабіяграфія* ‘апісанне свайго жыцця’ < гр. *autos* ‘сам’ + гр. *bios* ‘жыццё’ + гр. *grapho* ‘пішу’; *тэлефанаграма* ‘паведамленне, тэкст якога дыктуецца па тэлефоне і запісваецца пры прыёме’ < гр. *tele* ‘далёка’ + гр. *phone* ‘гук’ + гр. *gramma* ‘запіс’.

Некалькі ўступаюць у колькасных адносінах тэрмінакампазіты, утвораныя па структурна-генетычнай мадэлі Gr + L: *кінадакумент* ‘дакументальны кінафільм, дакументальныя кінакадры’ < гр. *kineo* ‘рухаю’ + лац. *documentum* ‘доказ, сведчанне’; *ксеракопія* ‘копія, здымак, якія атрыманы шляхам ксераграфіі’ < гр. *xeros* ‘сухі’ + лац. *copia* ‘мноства’; *тэлефакс* ‘1) прыём і перадача графічнай дакументаванай інфармацыі сродкамі далёкай сувязі; 2) апарат для такой інфармацыйнай сувязі; 3) паведамленне, перададзенае або прынятае гэтым апаратам’ < гр. *tele* ‘далёка’ + лац. *fac simile* ‘рабі падобнае’; *фотадакумент* ‘фатаграфія, якая адлюстроўвае рэальны факт і мае гістарычнае, юрыдычнае, навуковае значэнне’ < гр. *phos, -otos* ‘святло’ + лац. *documentum* ‘доказ, сведчанне’; *фотакопія* ‘копія дакумента, рукапісу, зробленая фатаграфічным спосабам’ < гр. *phos, -otos* ‘святло’ + лац. *copia* ‘мноства’.

Адносна меншым словаўтваральным патэнцыялам валодае мадэль L + L: *авіяпошта* ‘перавозка паштовых адпраўленняў паветраным шляхам, а таксама самі гэтыя адпраўленні, калі іх дастаўляюць самалётам’ < лац. *avis* ‘птушка’ + лац. *postus* ‘пастаўлены’; *рэарганізацыя* ‘перабудова, змена структуры і функцый установы, арганізацыі і інш.’ < лац. *re-* ‘зноў’ + с.-лац. *organisatio* ‘арганізацыя’.

Адзінкавай лексмай прадстаўлена мадэль L + Gr: *дыктафон* ‘апарат для запісу на магнітную стужку вуснай мовы з мэтай узнаўлення яе пры неабходнасці’ < лац. *dictare* ‘дыктаваць’ + гр. *phone* ‘гук’.

Аналіз матэрыялу паказаў, што сярод лексікі справаводчай дзейнасці, утворанай спосабам аснова- і словаскладання, у асноўным сустракаюцца тэрмінаэлементы класічнага (грэчаскага і лацінскага) паходжання, што з’яўляецца характэрным і для некаторых іншых сфер дзейнасці. Як адзначаюць даследчыкі навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, “самы высокі дэрывацыйны патэнцыял у

тэрмінаэлементаў класічнага (грэчаскага і лацінскага) паходжання” [5, с. 126]; “тэрмінаадзінкі, генетычна звязаныя з англійскай, італьянскай, чэшскай, галандскай і некаторымі іншымі мовамі, маюць меншую удзельную вагу” [10, с. 13] і інш. А найбольшую словаўтваральную актыўнасць набывае спалучэнне грэчаскіх тэрмінаэлементаў з грэчаскімі ў параўнанні са спалучэннямі лацінскіх тэрмінаэлементаў з лацінскімі або ў параўнанні з іх змешаным камбінаваннем (*Gr + L i L + Gr*).

“Тэрмінаэлементы, якія выкарыстоўваюцца ў дэрывацыйным працэсе складання, з’яўляюцца рознымі паводле сваёй семантычнай напоўненасці, марфалагічнай суаднесенасці, сінтагматычнай характарыстыкі, валентнасці” [5, с. 126].

Так, у складзе тэрмінаэлементаў вызначаюцца **усечаныя асновы** тыпу авія- (авіяцыйны), аўта- (аўтаматычны, аўтамабільны), бія- (біялагічны), дыкта (дыктаваць), тэле- (тэлевізійны), тэхна- (тэхналагічны), фота- (фотаграфічны); **звязаныя асновы прэпазіцыйныя** біблія-, кіна- ксера-, рэ-, храна-; **постпазіцыйныя** -грама, -граф, -графія, -логія, -тэка -фон, і **свабодныя лексічныя адзінкі** (пошта (авіяпошта), біяграфія (аўтабіяграфія), альфа (алфавіт), бэта (алфавіт), карта (картатэка), дакумент (кінадакумент, фотадакумент), копія (ксеракопія, фотакопія), арганізацыя (рэарганізацыя), факсіміль (тэлефакс), тэлефон (тэлефанаграма).

Паводле асаблівасцей спалучальнасці тэрмінаэлементаў можна вызначыць структурныя тыпы кампазітаў:

– усечаны кампанент + звязаны (*біяграфія, дыктафон, тэлеграма, тэлеграф, тэлефон, тэхналогія*);

– усечаны кампанент + свабодны (*авіяпошта, аўтабіяграфія, тэлефакс, фотадакумент, фотакопія*);

– звязаны кампанент + свабодны (*кінадакумент, ксеракопія, рэарганізацыя*);

– звязаны кампанент + звязаны (*бібліяграфія, храналогія*);

– свабодны кампанент + звязаны (*картатэка, тэлефанаграма*);

– свабодны кампанент + свабодны (*алфавіт*).

Найбольшай прадуктыўнасцю вызначаюцца першы і другі тыпы, у якіх усечаны тэрмінаэлемент спалучаецца са звязаным або свабодным.

Калі прааналізаваць тэрмінаэлементы іншамоўнага паходжання з пункту гледжання марфалагічнай характарыстыкі, то можна адзначыць значную перавагу ў іх складзе субстантыўных кампанентаў, якія суадносяцца з этымонам-назоўнікам: авія- (лац. *avia* ‘птушка’), біблія- (гр. *biblion* ‘кніга’), бія- (гр. *bios* ‘жыццё’), -грама (гр. *gramma* ‘запіс’), -логія (гр. *logos* ‘слова; вучэнне’); -тэка (гр. *theke* ‘сховішча, ёмішча’), тэхна- (гр. *techne* ‘майстэрства’), -фон (гр. *phone* ‘гук’), фота- (гр. *phos, -otos* ‘святло’); храна- (гр. *chronos* ‘час’).

Значна ўступаюць у колькаснях адносінах тэрмінакампаненты дзеяслоўнага паходжання: -графія, -граф (гр. *grapho* ‘пішу’), кіна- (гр. *kineo* ‘рухаю’).

Сустрэкаюцца асобныя элементы, якія паходзяць ад прыметнікаў (ксера- (гр. *kseros* ‘сухі’)), займеннікаў (*аўта-* (гр. *autos* ‘сам’)), прыслоўяў: тэле- (гр. *tele* ‘далёка’).

Па спалучальнасці адзначаных вышэй тэрмінаэлементаў можна вызначыць наступныя структурна-граматычныя тыпы кампазітаў:

S + S: *алфавіт* < гр. *alpha* + гр. *beta* ‘назвы першых дзвюх літар грэчаскага алфавіта’; *картатэка* < гр. *chartes* ‘карта’ + гр. *theke* ‘сховішча, ёмішча’; *тэхналогія* < гр. *techne* ‘майстэрства’ + гр. *logos* ‘слова; вучэнне’; *фотадакумент* < гр. *phos, -otos* ‘святло’ + лац. *documentum* ‘ доказы, сведчанне’; *фотакопія* < гр. *phos, -otos* ‘святло’ + лац. *copia* ‘мноства’; *храналогія* < гр. *chronos* ‘час’ + гр. *logos* ‘слова; вучэнне’;

S + V: *бібліяграфія* < гр. *biblion* ‘кніга’ + гр. *grapho* ‘пішу’; *біяграфія* < гр. *bios* ‘жыццё’ + гр. *grapho* ‘пішу’;

S + Part: *авіяпошта* < лац. *avis* ‘птушка’ + лац. *postus* ‘пастаўлены’;

V + S: *дыктафон* < лац. *dictare* ‘дыктаваць’ + гр. *phone* ‘гук’, *кінадакумент* < гр. *kineo* ‘рухаю’ + лац. *documentum* ‘ доказы, сведчанне’;

Adj + S: *ксеракопія* < гр. *kseros* ‘сухі’ + лац. *copia* ‘мноства’;

Adv + S: *тэлеграма* < гр. *tele* ‘далёка’ + гр. *gramma* ‘запіс’; *тэлефон* < гр. *tele* ‘далёка’ +

гр. phone 'гук';

Adv + V: *тэлеграф* < гр. tele 'далёка' + гр. grapho 'пішу'; *тэлефакс* < гр. tele 'далёка' + лац. fac simile 'рабі падобнае'.

Акрамя двухсастаўных тэрмінаэлементаў, сярод лексікі, якая ўжываецца ў афіцыйна-дзелавой сферы, ужываюцца таксама і трохсастаўныя:

Adv + S + S: *тэлефанаграма* 'паведамленне, тэкст якога дыктуецца па тэлефоне і запісваецца пры прыёме' < гр. tele 'далёка' + гр. phone 'гук' + гр. gramma 'запіс';

Pron + S + V: *аўтабіяграфія* 'апісанне свайго жыцця' < гр. autos 'сам' + гр. bios 'жыццё' + гр. grapho 'пішу'.

З прааналізаванага матэрыялу відаць, што найбольш часта сустракаюцца тэрмінаэлементы субстантыўнага і дзеяслоўнага паходжання. Асаблівай актыўнасцю вызначаюцца кампаненты тэле-, -графія, фота-.

Такім чынам, можна сказаць, што камбінаванне тэрмінаэлементаў іншамоўнага паходжання аказала істотны ўплыў на фарміраванне назваў, якія ўжываюцца ў афіцыйна-дзелавой сферы.

Abstract. The problem of the names in the official sphere created by means of combining terminological elements of foreign origin is considered in the paper. The object of the study is the Belarusian language vocabulary in the official sphere.

Літаратура

1. Антанюк, Л.А. Беларуская навуковая тэрміналогія: фарміраванне, структура, упарадкаванне, канструяванне, функцыяніраванне / Л.А.Антанюк. – Мн.: Навука і тэхніка, 1987. – 240 с.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія. Фразеаграфія. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія / пад рэд. Ф.М.Янкоўскага – Мн.: Вышэйшая школа, 1976. – 192 с.
3. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мн.: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
4. Арашонкава, Г.У. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі / Г.У. Арашонкава [і інш.]. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 175 с.
5. Мінакова, Л.М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, развіццё: манаграфія / Л.М.Мінакова, С.М.Аніськова, А.А.Станкевіч – Гомель: ГГУ ім. Ф.Скорины, 2004. – 146 с.
6. Альбом форм арганізацыйна-распорядительных документов / авт.-разраб. Э.Н. Давыдова [і др.] – 4-е изд., перераб. – Мн.: БелНИИДАД, 2006. – 144 с.
7. СТБ 6.38-2004. Уніфікаваныя сістэмы дакументацыі Рэспублікі Беларусь. Сістэма арганізацыйна-распорядчай дакументацыі. Патрабаванні да афармлення дакументаў. – Увед. 01.07.2005. – Мн.: Дзяржстандарт, 2005. – 39 с.
8. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Т. 1. – А – Л / А.М.Булыка. – Мн.: БелЭн, 1999. – 736 с.
9. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: у 2 т. Т. 2. – М – Я / А.М.Булыка. – Мн.: БелЭн, 1999. – 736 с.
10. Міхалёва, А.М. Структурна-семантычная характарыстыка беларускай тэрміналогіі машынабудавання: Аўтарэферат дысертацыі на суісканне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук / А.М.Міхалёва; Бел. дзярж. пед. ун-т. – Мн., 2005. – 20 с.